

Смольницька Мирослава (Київ)

УДК 94(477)396:316.663 «1945/1965»

ЖІНКА В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ОФІЦІЙНИЙ ОБРАЗ І РЕАЛЬНА ПРАКТИКА

В статті висвітлюється місце жінки в суспільстві, аналізується жіночий образ, сформований пропагандою, наводяться деякі реалії повсякденного життя жінок (1945–1965), що не вписувалися в рамки радянських штампів.

Ключові слова: гендер, радянські жінки, радянське суспільство, повсякденність.

В останні десятиріччя в інформаційному просторі України з'явилося чимало публікацій і розвідок, які в тій чи іншій мірі дотичні до проблематики гендерних досліджень. Водночас попри розмаїття розглядуваних питань мають місце прогалини у з'ясуванні місця жінки в історичному минулому України, в тому числі жіночої історії за час входження УРСР до складу СРСР.

Мета даної публікації — спробувати окреслити місце жінки в радянському суспільстві 1945–1965 рр., порівняти пропагований державою образ радянської жінки УРСР перших повоєнних десятиліть з деякими реаліями жіночого повсякденного життя, що не вписувалися так однозначно в рамки радянських штампів.

Радянська історіографія, що представляє проблематику жіночої історії, насамперед віддзеркалює офіційне замовлення держави і партії на формування образу ідеальної жінки у свідомості громадян. Зокрема, з доробку радянських істориків можемо отримати відомості: про роль жінок у повоєнній промисловій відбудові; участь в громадсько-політичному житті, в т.ч. членство в жіночих радах, виконкомах Рад тощо; про «місію» партії у т.зв. визволенні жінок західних областей УРСР з пригнобленого і нерівноправного становища (мається на увазі час перебування території України у складі Польщі) та їх активній участі у будівництві колгоспного ладу тощо.

На виконання партійного замовлення готувалися окремі збірки про роботу жінок в УРСР: висвітлювався їх внесок у боротьбу за дострокове виконання п'ятирічних планів, досвід керівництва в органах влади, в організації і діяльності жіночих рад як у промисловості, так і в сільському господарстві; наводилися цифрові дані про чисельність жінок у промисловості, сільському господарстві, транспорті, науці і мистецтві, про

кількість жінок серед депутатів Верховних Рад СРСР і УРСР, орденоносців, Героїв Соціалістичної Праці, лауреатів Сталінських премій, матерів-героїнь¹.

У періодичній пресі також постійно публікувалися повідомлення про досягнення жінок як на державному рівні, так і на місцевому. На допомогу лекторам і агітаторам розроблялася тематика лекцій, доповідей і бесід, рекомендованих для прочитання в жіночій аудиторії. Тематика цих бесід якнайкраще ілюструє запити і плани держави у процесі формування суспільної думки, а також показує пропоновані радянським жінкам соціально схвальні рольові моделі, образ думок, ставлення до дійсності.

Таким чином лекційна пропаганда мала укорінити у свідомості громадян, що «[п]артія Леніна–Сталіна — організатор і натхненник перемог радянського народу», В.І.Ленін — «[в]еликий вождь і учитель трудящих», а Й.В.Сталін — «[г]еніальний продовжувач справ Маркса–Енгельса–Леніна — великий вождь народів». Основа радянського ладу — соціалістична власність, в суспільстві вітаються переваги колективного господарства перед індивідуальним. Особливо підкреслювалася «[р]оль соціалістичного змагання у виконанні завдань післявоєнного п'ятирічного плану». Селяни мали засвоїти, що «[с]татут сільськогосподарської артілі — основний закон колгоспного життя», і зрозуміти особливості «[п]оєднання особистих інтересів колгоспників з громадськими інтересами колгоспів». Велика увага приділялася формуванню патріотизму в першу чергу за рахунок емоційного піднесення населення в зв'язку з перемогою СРСР у Другій світовій війні. Раз у раз громадяни отримували чергові блоки інформації і нагадування, про «[д]жерело сили і могутності СРСР», про «[м]оральний образ радянської людини», про «[р]адянський патріотизм і національну гордість радянських людей», про необхідність «[в]иховання радянського патріотизму в школі і в сім'ї». Не обходилося і без протиставлення одних членів суспільства іншим — «[у]країнсько-буржуазні націоналісти — найзапекліші вороги українського народу»².

Оскільки розглядувана тематика бесід розраховувалася насамперед для жіночої аудиторії, в двох третинах пропонованих тем головними дійовими особами в тих чи інших іпостасях виступали жінки. Насамперед, визначалася роль жінок у будівництві соціалістичного суспільства, наголошувалося, що жінка в СРСР «...рівноправний громадянин соціалістичного суспільства», «...велика сила радянського суспільства». Неодноразово підкреслювалася «Роль жінки в колгоспному будівництві», в «...державному управлінні», звеличувалася звитяжність «[ж]інок-колгоспниць — Героїнь Соціалістичної Праці»; окреслювалися ключові ролі і завдання жінок: «...у виконанні нової сталінської п'ятирічки», «...у боротьбі за новий економічний і культурний розквіт нашої соціалістичної батьківщини»,

«...в боротьбі за післявоєнне піднесення сільського господарства», «...в боротьбі за укріплення колгоспного ладу», «...в боротьбі за організаційно-господарське укріплення колгоспів», у промисловості «...в боротьбі за виконання п'ятирічки в чотири роки», «... в боротьбі за новий економічний і культурний розквіт нашої соціалістичної Батьківщини»³.

При цьому не залишалися поза увагою й питання особистого життя та «[м]оральний образ радянської жінки». Держава, потребуючи жіночої віддачі, систематично підкреслювала існування рівних прав чоловіків і жінок, закріплених у радянському законодавстві. Це питання цілеспрямовано підкріплювалося циклом лекцій, в яких висвітлювалося «[п]іклування партії Леніна — Сталіна і радянської держави про політичне виховання і культурне зростання радянської жінки», «[с]талінське піклування про жінок-матерів і про дітей», робилося протиставлення на становищі жінок у країнах соцтабору і в капіталістичних країнах⁴.

Шляхом активної і планомірної пропагандистської роботи через засоби масової інформації, широко розповсюджену агітацію на зборах як в межах невеликих груп на підприємствах і організаціях, так і під час численних масових зібрань активістів різних галузей господарства відбувалося формування дієвого жіночого активу, який провадив величезну роботу і залучав у цей процес інших менш активних жінок.

Проаналізувавши численні пропагандистські видання російська дослідниця С.Айвазова відмітила, що з радянської свідомості повністю зникло уявлення про те, що жінка може і не працювати у суспільному виробництві⁵.

Цей та інші висновки російських науковців⁶ щодо гендерних взаємовідносин в радянському суспільстві є цілком правомірними і для дійсності УРСР. Згідно ними, у радянській час юридично жінка отримала повну рівноправність. Разом з тим офіційна ідеологія рівноправності маскувала фактичну дискримінацію жінок у всіх сферах життя. Негласно існував своєрідний гендерний контракт, санкціонований державою, т.зв. «контракт працюючої матері»: жінка формально має з чоловіком рівні права, отримує будь-яку освіту, може працювати на будь-якій посаді — але при цьому сім'я не перестає бути основою її діяльності. Держава немовби відмовлялася регулювати приватне життя людей, але насправді вона мовчазно підтримувала точку зору, що побут і сім'я — особиста справа кожної жінки, в якій вона може розраховувати тільки на власні сили. Для характеристики наведених гендерних відносин, коли жінці відводилися дві ролі — працівниці і матері, стали використовувати термін «контракт працюючої матері».

Напрацювання українських науковців⁷ у сфері тендерної історії поряд з теоретичними розробками, включають у т.ч. практичні дослідження, а саме — запис інтерв'ю за допомогою методів усної історії. Це однозначно

дозволяє виявляти нові грані, осмислювати нові образи радянського повсякдення, відстежувати спільності і відмінності в жіночих практиках тощо.

Повоєнна демографічна ситуація в УРСР характеризується нерівномірним перерозподілом чоловічого і жіночого населення країни, особливо працездатного віку. У 1945 р. чисельність працездатного населення не перевищувала 3,5 млн. осіб проти 7,2 млн. перед війною, при цьому кількісний склад жінок станом на 1 січня 1945 р. становив 64% усього населення республіки. Після повернення тих, хто залишився живим, з армії і з евакуації кількість працездатних зросла до 5,6 млн. осіб, але не досягла довоєнного рівня. Навіть після повернення додому чоловіків їх кількість удвічі поступалася кількості жінок⁸.

Для ефективної реалізації усіх можливостей наявного трудового ресурсу в суспільній свідомості був зроблений акцент на формуванні образу: радянська жінка — активний і рівноправний «будівничий соціалістичного суспільства». Оскільки ще на початку 1920-х років у СРСР практикувалося втягнення жінок у всі сфери суспільного виробництва, партійно-державна система мала досвід залучення жінок для вирішення своїх важливих стратегічних завдань. До того ж за роки війни жінки стали незамінною виробничою силою: чоловіки воювали на фронті, а жінки, не покладаючи рук і сил вели свою «боротьбу» у господарстві, працюючи над виконанням завдань Комуністичної партії навіть в найважчих галузях промислового виробництва, зокрема на шахтах Донецького басейну. У важкій промисловості, і не тільки, вони швидко оволодівали «чоловічими» спеціальностями: забійників, слюсарів, фрезерувальників, електрозварників⁹, бондарів¹⁰. Наприклад, станом на березень 1944 р. близько 50% усіх робіт на шахтах комбінату Ворошиловградвугілля виконувалися жінками. Працівники сільського господарства також були укомплектовані виключно з жінок, підлітків, людей похилого віку та інвалідів. Тут жінки становили понад 80% трудівників, оволодіваючи професіями трактористів МТС, комбайнерів, механізаторів¹¹.

Жінки продовжували відігравати вагомий роль на виробництві і у відбудові практично всіх галузей народного господарства навіть по закінченні війни до повної демобілізації військових із лав Радянської армії. Їх ентузіазм підтримувався активною пропагандою. Особлива увага приділялася формуванню жінки як ідеального виробничника. Ідеї партії неодноразово продубльовані жінками-активістками лунали заклик до усіх радянських жінок: «Нам необхідно з новими силами взятися за роботу, ми здатні і повинні довести, що ми можемо на рівні з чоловіками брати участь в громадському житті і відновлювати господарство»¹²; «Наше серце переповнене радістю... радянська влада дала нам можливість бути повноправними членами і

отримати будь-яке ремесло. Наші жінки мають повну можливість нарівні з чоловіками брати участь у виконанні п'ятирічного плану»¹³.

Процес залучення жінок у відбудову не був пущений на самоплив. Зокрема, з метою налагодження роботи в західних областях УРСР прийнято ряд рішень ЦК КП(б)У: «Про роботу серед жінок в західних областях Української РСР» (5.04.1945 р.), «Про заходи з покращення роботи серед жінок в Західних, Ізмаїльській і Закарпатській областях України» (28.04.1946 р.). У 1947 та 1948 рр. прийнято ряд додаткових документів стосовно покращення роботи серед жінок решти областей УРСР: рішення ЦК КП(б)У «Про заходи поліпшення роботи серед жінок на Україні» (19.04.1948 р.), вказівки про роботу серед жінок в рішеннях Пленуму ЦК КП(б)У та постанови РМ і ЦК КП(б)У (20.06.1947 р.).

Реалізація завдань уряду і партії стосовно покращення роботи серед жінок відбувалася шляхом формування широкої мережі жіночих об'єднань — делегатських зборів та жіночих рад з різними секціями, які в своїй роботі керувалися вищезгаданими рішеннями ЦК КП(б)У та підпорядковувалися відділу з роботи серед жінок при ЦК КП(б)У (ліквідований у 1953 р.). Основна мета проваджуваної роботи — формування «свідомої» громадянської позиції у якнайбільшій кількості жінок, активне залучення їх до виробничого процесу. Відмітно, що жіночі ради різних областей мали свої специфічні завдання, які залежали в першу чергу від проваджуваної урядом політики в тому чи іншому економічному регіоні України.

Безпосередньо на місцях, зокрема у сільській місцевості західних областей УРСР, жіночі відділи організовували проведення зібрань односельчан для прослуховування різнопланових доповідей (доповідачами зазвичай були представники району, або місцеві вчителі), стежили за благоустроєм і озелененням населених пунктів, брали активну участь в організації людей для весняно-посівної кампанії (1948 р.), у створенні колгоспів, проводили агітацію за придбання державної позики тощо.

Для скеровування жіночої ініціативи в необхідному Комуністичній партії напрямку у перше повоєнне десятиліття проводилися численні обласні наради передовиків виробництва різних сфер. Ілюстративними з цього приводу є стенограми обласного засідання жіночого активу Тернопільської області (1948 р.), на якому були присутніми серед інших жінки-активістки і з інших західних областей України. «Ми зібрались тут для того, щоб обговорити питання про нашу роботу, про виконання плану 4-ї сталінської п'ятирічки, як підвищити рівень нашої роботи»¹⁴ — раз у раз повторювали з трибуни доповідачі.

У своїх виступах передовики закликали всіх жінок-колгоспниць: «працювати ще краще, зміцнити трудову дисципліну, підвищити продуктивність праці, вирощувати високі врожаї»¹⁵. Одноосібницям радили: «вступайте до

колгоспу, організуйте дружну роботу, підвищуйте трудову дисципліну... Наші колгоспи — це наше весілля, наше радісне життя, це наше щастя. Це наш будинок»¹⁶; «Я закликаю всіх жінок, які ще не вступили до колгоспів, після цих зборів пояснити всім жінкам про користь колгоспу»¹⁷.

Подібні зібрання, що проводилися на високому організаційному рівні в атмосфері ейфорії, ставали потужною рушійною силою, оскільки давали його учасницям відчуття власної значущості. Жінки-активістки з далеких населених пунктів знайомилися зі своїми колегами, дізнавалися про їх проблеми і досягнення у виконанні поставлених завдань, переконували себе у правильному виборі своєї життєвої стратегії.

Складовою частиною практично кожного виступу учасниць зібрань було озвучення особистої мотивації, яка стимулювала на досягнення успіхів. Часто лунали висловлювання про сподівання змін на краще у повсякденному житті: «Раніше жінки були забитими, не знали ніякого подвигу вперед, зараз жінки працюють на відповідальних постах, жінки депутати, жінки Герої Соціалістичної праці, про жінок можна читати в газетах і журналах»¹⁸; «Я 4 рік живу в Радянському Союзі. Я 4 рік почуваю себе рівноправною громадянкою, беру участь у виборах рівноправних громадян, беру участь у будівництві, у відбудові моєї Батьківщини»¹⁹ та ін.

Під час доповідей виступаючими неодноразово підкреслювалося, що жінка отримала в радянській державі рівні права на працю і відпочинок, має всі можливості для самореалізації, в першу чергу у високопродуктивній праці, а також у розширенні свого політичного світогляду: «Я комсомолка, але для мене цього мало, я хочу бути комуністом і готуюсь до вступу в кандидати партії, щоб бути політично досвідченою і розумітися у всіх господарських і політичних питаннях»²⁰. Причому використовувалася як мотивація на особисті зміни на краще у повсякденному житті, так і необхідність допомогти державі та комуністичній партії, яка разом з її вождем «постійно піклується про своїх громадян».

На таких зібраннях жінки не тільки озвучували вже наявну власну мотивацію, а й, у тому числі, ставили перед собою чергові високі завдання — у реалізації професійних навичок чи проведенні активної громадської роботи, необхідної в першу чергу для вирішення важливих завдань уряду (п'ятирічка за 4 роки, чи колективізація у західних областях України тощо).

В результаті діяльності відділів з роботи з жінками, серед жінок України було проведено величезну роботу з включення їх у соціалістичне будівництво. В одному з річних звітів в ЦК КП(б)У відповідальні за роботу жіночих відділів однієї із західних областей з гордістю визнавали: «Делегатські збори і жіночі ради дійсно були одним із приводних ременів через який партійна організація області проводила свій вплив на широкі маси населення»²¹.

Аналізуючи численні довідки в ЦК КП(б)У про роботу серед жінок, можемо зробити висновок, що в суспільстві сформувалася категорія жінок, які свою життєву стратегію поведінки обирали у формі активної реалізації у сферах, які раніше були для них закритими. Причому, щоб вижити і досягти певних вершин необхідно було стати успішною за рахунок важкої праці, участі в громадському житті. Жіноцтво проявляло активність у всіх виробничих сферах: у відбудові народного господарства і виробничому навчанні; у боротьбі за виконання п'ятирічки в чотири роки; у відновленні роботи в колгоспах і їх створенні в західних областях України; участі в численних неоплачуваних громадських роботах (в т.ч. благоустрої населених пунктів, ремонті шкіл, клубів, робітничих їдалень, гуртожитків, дитячих установ, в організації допомоги дітям-сиротам, в проведенні господарських і політичних кампаній) та ін.

Образ радянської жінки як соратника чоловіка у щоденній соціалістичній «боротьбі» (за виробничий план, за порядок на вулицях міста, за перемогу у соцзмаганнях), поступово із предмету гордості трансформувався в щоденну практику. І в 1960-х роках жінка і без закличного подвигу нарівні з чоловіками працювала на виробництві. Саме ця рівність ввійшла в ціннісні орієнтації радянських жінок²².

Щоб не виглядало голосливим твердження про рівноправність жінок у всіх сферах, в тому числі в партійному і державному керівництві на місця неодноразово надходили вказівки про формування жіночого партійного активу, збільшення складу жінок в органах державної влади. Проте ці вказівки не завжди бралися місцевим керівництвом до уваги. Чергові звіти знову і знову показували явну диспропорцію чоловіків і жінок у такій сфері, як управлінська діяльність.

Невідповідність між пропагандою і практикою явно проглядалася з щоденних реалій повсякденного життя населення. Найбільш яскраво це можемо спостерігати у перше післявоєнне десятиріччя.

Все радянське суспільство раділо закінченню війни і перемозі у Другій світовій війні. Перехід на мирне будівництво супроводжувався могутнім трудовим піднесенням, скрізь на місцях люди з ентузіазмом включалися у мирне виробництво, про що свідчать численні інформаційні довідки в ЦК КП(б)У з областей. Разом з тим мали місце висловлювання, що не сприяли піднесенню авторитету держави, оскільки люди втомилися від війни і від необхідності підпорядковувати своє життя потребам державної системи.

В суспільстві активно обговорювало питання: про припинення дії карткової системи, про повернення спричинених війною збитків, про необхідність зменшення темпів роботи, про бажання працювати не за бронєю, а там, де хто хоче і кому де вигідно, про потребу вільного продажу

хліба, про відновлення довоєнного життя в матеріальному становищі, про збільшення заробітної платні і достатнє забезпечення населення продуктами і промисловими товарами, про відбудову житла, про припинення мобілізації робочої сили тощо²³.

Проте держава, навіть по закінченні війни не давала можливості вибору індивідууму проявити себе у вибраній особистими переконаннями чи бажаннями сфері діяльності. Необхідно було виконувати лише завдання комуністичної партії. Перенісши лозунги війни у повоєнну повсякденність проголошувалися заклики залишити всі особисті мрії, переживання, сподівання тощо до кращого часу, що жінки і зробили, нарівні з чоловіками включившись у виробничий процес.

Порівняно легше на соціальне замовлення суспільства відгукувалися молоді дівчата, комсомолки, які не були переобтяжені сімейними обов'язками. В першу чергу, саме їх нарівні з чоловіками мобілізували за оргнаборами на відбудову об'єктів важкої промисловості, залучали на численні громадські роботи з відбудови міст, доріг, будинків соціального значення тощо. Вони могли тижнями не приходити додому, оскільки збирали врожай на колгоспному полі; з готовністю включалися у виробниче навчання, освоювали різноманітні професії, і йшли працювати за розподілом. Проте не варто таку соціальну активність сприймати однозначно як миттєву готовність прислужитися державі.

Нерідко така активність, по-перше, була насадженою необхідністю, таким собі способом виживання, по-друге, мала особистісні мотиви для вибору відповідної життєвої стратегії. Відсутність будь-яких матеріальних статків і засобів для проживання, прагнення отримати визнання «нормальної радянської людини» і довести свою незаплямованість (така модель поведінки присутня у нащадків т.зв. «ворогів народу», та репатрійованих), необхідність змінити місце проживання, щоб хоч трохи вийти з-під пильного нагляду системи — всі ці, та багато інших мотивів змушували погоджуватися на будь-яку роботу, без врахування особистих вподобань, працювати за трудові в колгоспі, їхати далеко за межі рідної домівки згідно направлень за оргнаборами, або йти вчитися на численні курси чи в навчальні заклади системи трудових резервів.

Наявність сім'ї і народження дитини значно звужувало жіночу мобільність. Більш того, особливо на початку відбудови, молоді матері часто залишалися наодинці із проблемою: яким чином виконати мінімальний робочий план при одночасній необхідності догляду за малою дитиною. Про активну виробничу і громадську діяльність за відсутності розвиненої соціальної інфраструктури, в першу чергу мережі дитячих садочків, не могло бути і мови. В цілому по країні ситуація з відновлення мережі дитячих ясел чи навіть подекуди дитячих садочків покращилася тільки на початок

1950-х рр. До того, лише окремі райони звітували про наявність таких установ у межах небагатьох населених пунктів.

Таким чином молодій матері, найперше в сільській місцевості доводилося опинятися перед вибором — залишатися удома з дитиною і постійно перебувати під пресингом з боку сільської адміністрації, що подекуди супроводжувався погрозами, або ж виходити на роботу в колгосп для відпрацювання трудовнів, які в реальності не давали в сім'ю прибутку, і залишати малолітню дитину на цілий день саму, в кращому разі під нагляд ненабагато старших дітей чи когось із родичів похилого віку, які за станом здоров'я були навіть не придатні для будь-якої роботи в колгоспі.

Вирішення різноманітних побутових питань, регулювання сімейних відносин залишалось у сфері інтересів жінки і лягало на її плечі у весь позаробочий час. Фактично ведучи домашнє господарство жінка відробляла другий робочий день, який, на відміну від першого, не оцінювався, не оплачувався, забирав час, необхідний для відновлення сил. Таким чином, приносила в сім'ю гроші, і одночасно при їх недостатній кількості мусила економити, і паралельно шукати шляхи для отримання додаткового прибутку (обробіток присадибних ділянок і вирощування врожаю для власних потреб, залишки можна було продати на міських базарах; утримання невеликої кількості худоби; пошиття одягу на замовлення; виготовлення грубого полотна на рядна, рушники, покривала на саморобних ткацьких верстатах тощо). Слід відзначити, що описана ситуація більш характерна для першого повоєнного десятиліття, оскільки в Україні в результаті воєнних дій залишилося багато вдів і сиріт; процес демобілізації військових з Радянської армії розтягнувся на кілька років; чоловіки (в результаті існуючого розподілу тендерних ролей) були задіяні більшою мірою у відбудові житлових і господарських приміщень тощо.

Все більше подвійне навантаження на жінок починає визнаватися навіть в офіційних документах. Постанова ЦК КПРС (жовтень 1966 р.) закликала боротися з феодалним ставленням до жінок і створити умови для подолання нерівності в побуті. В результаті проваджуваної державою політики, коли «орієнтація на сім'ю віталася як доповнення, але не як альтернатива безумовного пріоритету громадського над приватним»²⁴, жінки виявилися не готовими народжувати багато дітей, щоб не втратити свій соціальний статус.

І хоча в друге повоєнне десятиліття відбулося деяке матеріальне полегшення та зменшився ідеологічний тиск, продовжувала укорінюватися тенденція, коли в сім'ях народжувалися 1-2 дитини, що давало можливість жінці в порівняно короткий термін повернутися з відпустки на робоче місце. В цей час також простежується закріплення додаткового навантаження на жінку: її суспільний статус, на відміну від статусу чоловіків, все більшою

мірою починає залежати від успіхів її дітей, її материнських «талентів». Окрім вигодовування грудної дитини, догляду за нею, придбання одягу, приготування їжі, навчанням основи уявлення про оточуючий світ, про комуністичну мораль, на жінку покладалася відповідальність за правильну підготовку дитини до школи, її успішність, розвиток звички до культурного проведення вільного часу²⁵.

Безумовно, наведені вище приклади є лише окремими штрихами до з'ясування місця, ролі і статусу жінки в радянському суспільстві. Неможливо, та й мабуть немає необхідності намагатися моделювати універсальний образ радянської жінки. Адже в повоєнному суспільстві радянська система різним верствам і групам населення як в індивідуальному, так і в загальному порядку, пропонувала, нарівні з матеріальними труднощами, цілу обійму постійних стресових ситуацій.

Одним з наслідків війни виявилася численна кількість вдів і сиріт, які не тільки страждали від втрати близьких людей, а ще й змушені були самотужки, без чоловічої підтримки, відбудовуватися, боротися за харчування, за виживання, за отримання певного соціального статусу. Ситуація ускладнювалася для тих жінок, які не мали освіти і, разом з тим, у силу численних обставин не могли дозволити собі таку розкіш, як навчання — як результат, їх працю в державі використовували на численних некваліфікованих роботах. Більш того, попри наявні статистичні показники рівня освіти і професійної підготовки жінок, у зв'язку з закріпленим подвійним навантаженням, оформилася стійка специфіка професійної зайнятості жінок — некваліфікована і малокваліфікована праця, переважно ручна, важка, що не потребує ніякої професійної підготовки. Спостерігалось замкнуте коло — жінки важко працювали, але не мали достатніх коштів на прожиття. Мінімальні залишки від заробітної плати вкладалися у домашнє натуральне виробництво, зокрема в селі, за рахунок нього і виживали, особливо в перше повоєнне десятиліття.

Щоправда навіть тяжка праця не вберегла від голоду 1947 р., коли увесь наявний врожай на колгоспних полях України під пильним оком партійних функціонерів повністю вивозився з колгоспу. В цей час жорстоко каралося будь-яке намагання зберегти хоч частку врожаю. Люди продовжували жити в умовах постійного контролю з боку системи ще тривалий час. Інколи до абсурду доходили покарання, в т.ч. і жінок за окремі покарання. Зокрема, за період з 1 січня по 1 жовтня 1950 р. перевіряючими органами припинено у т.ч. справи про крадіжку соломи, неповернення грошей за будівництво хати, крадіжка кавунів, здача молока з невідповідною жирністю, зібрання дітьми колосків на колгоспному полі, крадіжка 2 кг картоплі²⁶ тощо. В анонімному листі у Президію ВР УРСР (від 17.07.1950 р.) колгоспники наступним чином характеризували своє існування: «На хліб неврожай в

колгоспах, ми вже знаємо, що нічого не дадуть, а помирати з голоду не хочеться. Запасів у нас немає, грошей також майже нічого, злидні заставляють робити злочини, а за ті злочини, які б вони не були, покарання одне — 10 років тюрми і на Урал або в тайгу, бо туди необхідна безплатна робоча сила, у нас називають організований набір через тюрму. В нас в Україні є такі села, де з 100 хат у 80 чи навіть більше один з сім'ї засуджений на 10 і більше років. Війна наробила сиріт і вдів, а ми штучно продовжуємо їх робити. Замість виховної роботи з боку керівників чути лише погрози — суд та тюрма»²⁷.

У повоєнному суспільстві влада цілеспрямовано продовжувала багатовекторну практику штучного витіснення численної кількості людей (і чоловіків, і жінок) в маргінальне становище стосовно більшості членів суспільства (серед них були і засуджені за різноманітні покарання, і обмежені в правах репатрійовані громадяни, і т.зв «вороги українського народу — буржуазні націоналісти»). Як результат така політика тиску тією чи іншою мірою стосувалася практично кожного члена суспільства, що приводило до необхідності знаходитися перед вибором, яку життєву стратегію обрати, щоб вижити.

Таким чином, образ, пропагований радянською ідеологією у повоєнні десятиліття представляє нам жінку-трудівницю, рівноправну сподвижницю чоловіка у виробничому процесі. Соціологи, глибше проаналізувавши характер тендерних відносин в суспільстві, пропонують нам розглядати радянську жінку з погляду функціонування гендерної програми «контракт працюючої матері». Дослідники, що збирають і опрацьовують усні свідчення акторів історії допомагають ввести в науковий обіг розуміння світосприйняття, щоденну практичну реалізацію у всіх сферах життя кожної індивідуальної жінки з погляду гендерних взаємодій у суспільстві, деталізують індивідуальне жіноче повсякдення.

Враховуючи напрацювання попередників з даного питання а також власні спостереження приходимо до висновку, що радянська жінка — це могутній екстенсивний трудовий ресурс, який був мобілізований державою для виконання різнопланових завдань. Жінкам для повноцінної реалізації на рівні з чоловіками пропонувалися різноманітні рольові моделі, проте в реальності лише обмежена кількість жінок могла ними скористатися. Попри явні виконувані рольові моделі згідно стереотипів «жінка-трудівниця», «жінка-мати» тощо можна спостерігати зовсім відмінні стратегії виживання і моделювання поведінки, залежно від того, до якої суспільної верстви належала жінка, або ж яке мала місце в рамках соціальної стратифікації. Тема «місце жінки в радянському суспільстві» — багатопланова, різнорідна, і потребує глибокого занурення в дослідження, тому що кожна жінка це нова історія, це відмінна повсякденність в її оточенні, це відмінна практика поведінки.

В статье освещается роль женщины в обществе (1945–1965), анализируется образ женщины, сформированный советской пропагандой, приводятся некоторые реалии женской повседневной жизни, которые не вписывались в рамки советских штампов.

Ключевые слова: гендер, советские женщины, советское общество, повседневность.

The article highlights the place of women in the Soviet society, analyzes the female image, which the propaganda generated. The author also deals with the realities of everyday life of women (1945–1965) that don't fit the Soviet standards.

Key words: Gender, Soviet women, Soviet society, everyday life.

---

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 74. — Спр. 4. — Арк. 77.

² Там само. — Арк. 78.

³ Там само. — Арк. 79.

⁴ Там само.

⁵ Айвазова С.Г. Свобода и равенство советских женщин // Айвазова С.Г. Русские женщины в лабиринте равноправия (Очерки политической теории и истории. Документальные материалы). — М.: РИКРусанова, 1998. — С. 66–99.

⁶ Айвазова С. Гендерное равенство в контексте прав человека // www.owl.ru/win/books/gender/3.htm; Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание — Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. — 496 с.

⁷ Суковатая В. Гендерная идентичность и конструирование памяти кризисных моментов истории: женские стратегии выживания // Социология: теория, методы, маркетинг, 2009. — Вып. 2. — С. 67–95; Кись О. Відновлюючи власну пам'ять: Проект «Україна ХХ ст. у пам'яті жінок» // Україна модерна. — Ч. 11. — К.: Критика, 2007. — С. 266–270.

⁸ Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. — К., 1997. — С. 108.

⁹ Коваль М.В. Все для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 175.

¹⁰ Дудник В.М. Розв'язання кадрових проблем у процесі відбудови українських міст після другої світової війни.

¹¹ Чернега П.М. Підготовка робітничих кадрів у промисловості України в роки другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — Вип. 9. — Ч. 2. — С. 93; Советская экономика в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М.: Наука, 1970. — С. 256.

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 74. — Спр. 2. — Арк. 77.

¹³ Там само. — Арк. 5.

¹⁴ Там само. — Арк. 70.

¹⁵ Там само. — Арк. 53.

¹⁶ Там само. — Арк. 58.

¹⁷ Там само. — Арк. 60.

¹⁸ Там само. — Арк. 72.

¹⁹ Там само. — Арк. 61

²⁰ Там само. — Арк. 54.

²¹ Там само.

²² Барсукова Ю. Модели успеха женщин советского и постсоветского периодов: идеологическое мифотворчество // www.isras.ru/files/File/Socis/02-2001/012Barsukova.pdf

²³ ЦДАГО України. — Ф.І. — Оп. 23. — Спр. 2222. — Арк. 13–25.

²⁴ Барсукова Ю. Назв. праця.

²⁵ Айвазова С. Гендерное равенство в контексте прав человека // www.owl.ru/win/books/gender/3.htm

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 102. — Арк. 30, 34.

²⁷ Там само. — Спр. 72. — Арк. 281–283.